

К. М. Капустін

ВИШГОРОД У ЗОЛОТООРДИНСЬКИЙ ЧАС (за матеріалами розкопок 1936—1937, 1947 рр.)

Статтю присвячено аналізу знахідок середини XIII—XIV ст. з розкопок Вишгорода 1936—1937, 1947 рр. (дослідження Т.М. Мовчанівського та В.Й. Довженка).

Ключові слова: Вишгород, городище, середина XIII—XIV ст.

Вишгород — одне з визначних міст Середнього Подніпров'я часів середньовіччя — вперше згадується в «Повісті минулих літ» у 946 р.: «Бе бо Вышегород град Вользин (Ользин)» (Повість... 1950, с. 43). За період від 946 р. до 1214 р. місто фігурує у літописах 38 разів. Воно було визначним церковно-релігійним осередком, саме тут знаходилися мощі перших руських святих — Бориса і Гліба (Довженок 1950, с. 64). Як і інші міста Русі, Вишгород зазнав руйнувань під час монгольської інвазії середини XIII ст. Невідомо, наскільки тяжкими були наслідки військових подій, але наприкінці XIX ст. Л. Похилевич писав про давнє місто так: «После опустошения Киева татарами разрушен был и Вышгород в 1240 г. с его церквами и монастырями, и дворами... только груды щебня — остатки каменных построек, на каждом шагу попадающиеся, да высокие земляные валы и курганы свидетельствуют о былом величии города» (Похилевич 2009, с. 8).

На сучасному етапі історико-археологічних досліджень найбільше відомостей маємо про давньоруський етап життя міста. Щодо золотоординського та литовського часів, то тут відчувається брак джерел як наративних, так і археологічних. Як відомо, вперше масштабні археологічні розкопки на території Вишгорода провадилися у 1934—1937 рр. експедицією Інституту історії матеріальної культури АН УРСР та у 1947 р. експедицією Інституту археології АН УРСР (рис. 1, 1). У 30-ті роки XX ст. досліджувалися городище, посад та територія некрополя. На жаль, велика кількість знахідок була втрачена під час Великої Вітчизняної війни.

У 1947 р. з метою вивчення топографії житлових та господарських комплексів міста дослідження

були продовжені експедицією В.Й. Довженка (закладено 2 розкопи на території городища та один на посаді (Довженок 1952, с. 14). У ході робіт вдалося зібрати чисельний інформативний матеріал, датований ранньослов'янським, давньоруським та пізньосередньовічним часами. Артефакти, віднайдені під час розкопок, нині зберігаються у Наукових фондах ІА НАН України (кол. № 5).

Метою даної статті є введення до наукового обігу матеріалів післямонгольського часу з розкопок 1936—1937, 1947 рр. Одразу зазначимо, що кількість таких знахідок невелика, але їх публікація дозволить уточнити хронологію розкритих культурних нашарувань та окремих комплексів золотоординського часу.

Отже, протягом 1936—1937 рр. експедицією Інституту історії матеріальної культури АН УРСР під керівництвом Т.М. Мовчанівського було закладено два розкопи у східній частині городища (Шовкопляс 2000, с. 181). Ця ділянка пам'ятки, за повідомленнями дослідників, дуже пошкоджена обвалами та зсувами, внаслідок чого тут утворилася значна кількість великих і дрібних ярів та мисоподібних виступів. На цих виступах виявлено рештки непошкодженого культурного шару. Археологічними розкопками вдалося зафіксувати об'єкти житлового та господарського призначень, розташовані рядами паралельно до східного краю городища. Між ними знаходилася широка смуга незабудованої площі, що була інтерпретована В.Й. Довженком як одна із доріг літописного міста (Довженок 1949, с. 8, 9).

Цікаві матеріали, які датуються серединою — другою половиною XIII ст. віднайдені в ході розкопок на ділянці № 1 (кв. 1) та на ділянці № 4 (кв. 16). Ділянка (розкоп) № 1 розташовувалась на північно-східній частині дитинця (40,0 × 5,0 м) (рис. 1, 1). Її було розбито на квадрати 5 × 5 м, нумерація яких йшла з півдня на північ (рис. 2, 2). На глибині 0,10 м від денної поверхні зафіксовано котлован споруди, у заповненні якої знайдено чисельні уламки глиняного посуду, «гутових»

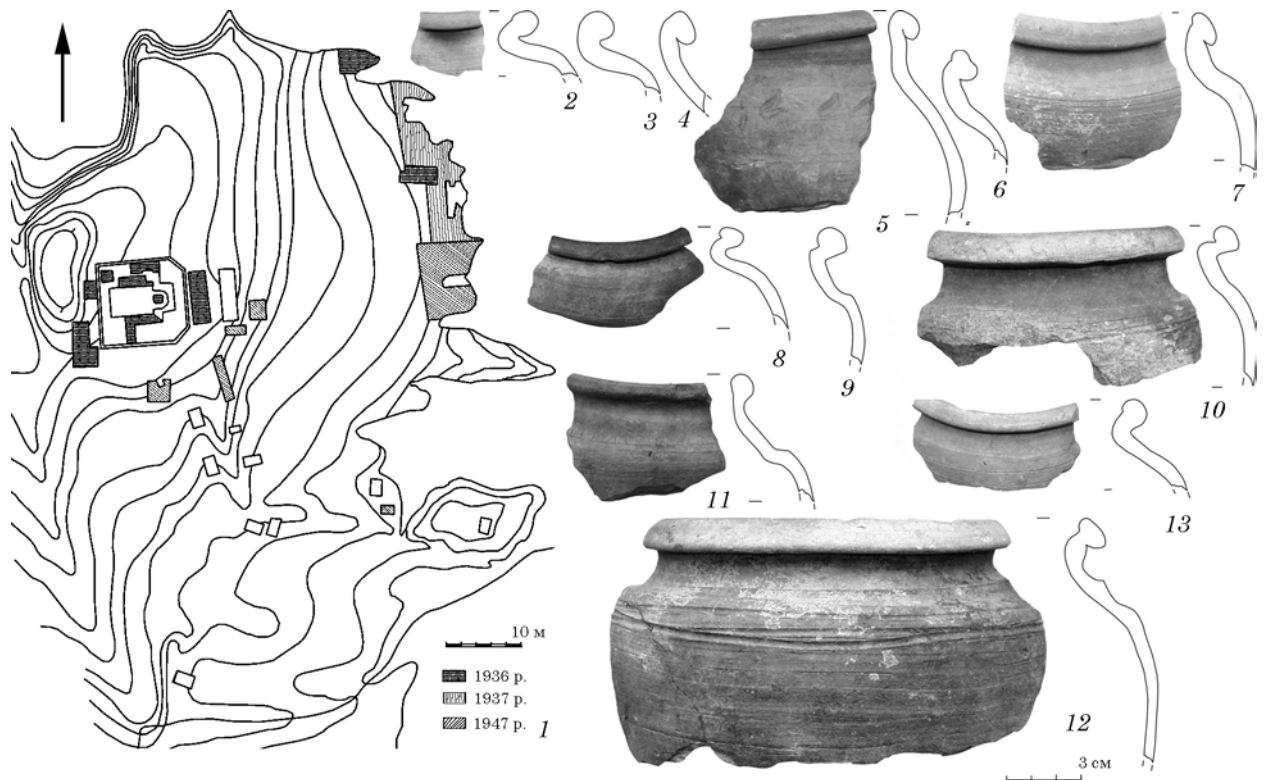

Рис. 1. План городища літописного Вишгорода та знахідки кераміки з розкопок 1936 р.: 1 — план городища; 3, 9, 10 — ділянка № 1, кв. 1; 2, 4, 5–8, 11, 12, 13 — ділянка № 4, кв. 16

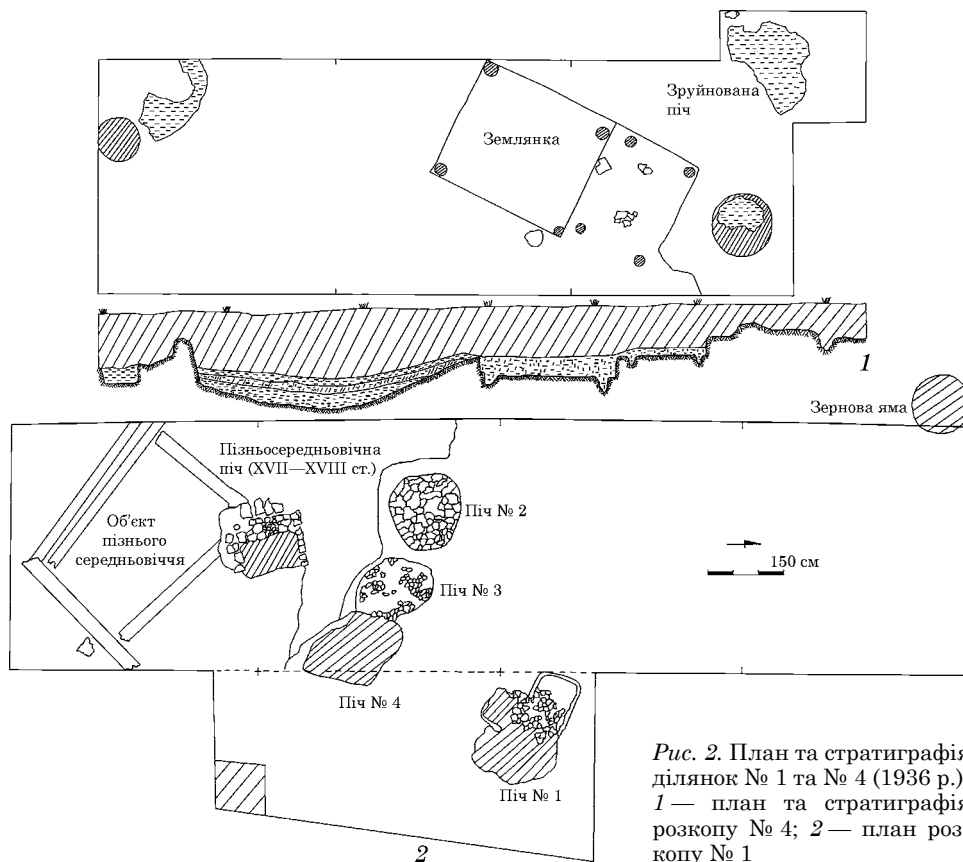

Рис. 2. План та стратиграфія ділянок № 1 та № 4 (1936 р.): 1 — план та стратиграфія розкопу № 4; 2 — план розкопу № 1

пляшок, а також монета 1734 р. (Зацепіна 1936, с. 10). У північній частині споруди досліджено залишки печі, складеної із цегли (Зацепіна 1936, с. 11, 12). Із глибини 0,6–0,7 м від денної поверх-

ні фіксувалися артефакти давньоруського часу, особливо багато їх виявлено біля глинобитних печей, розташованих у кв. 2 та кв. 3 (рис. 2, 2) (Зацепіна 1936, с. 35–37). Усі печі зведено з гли-

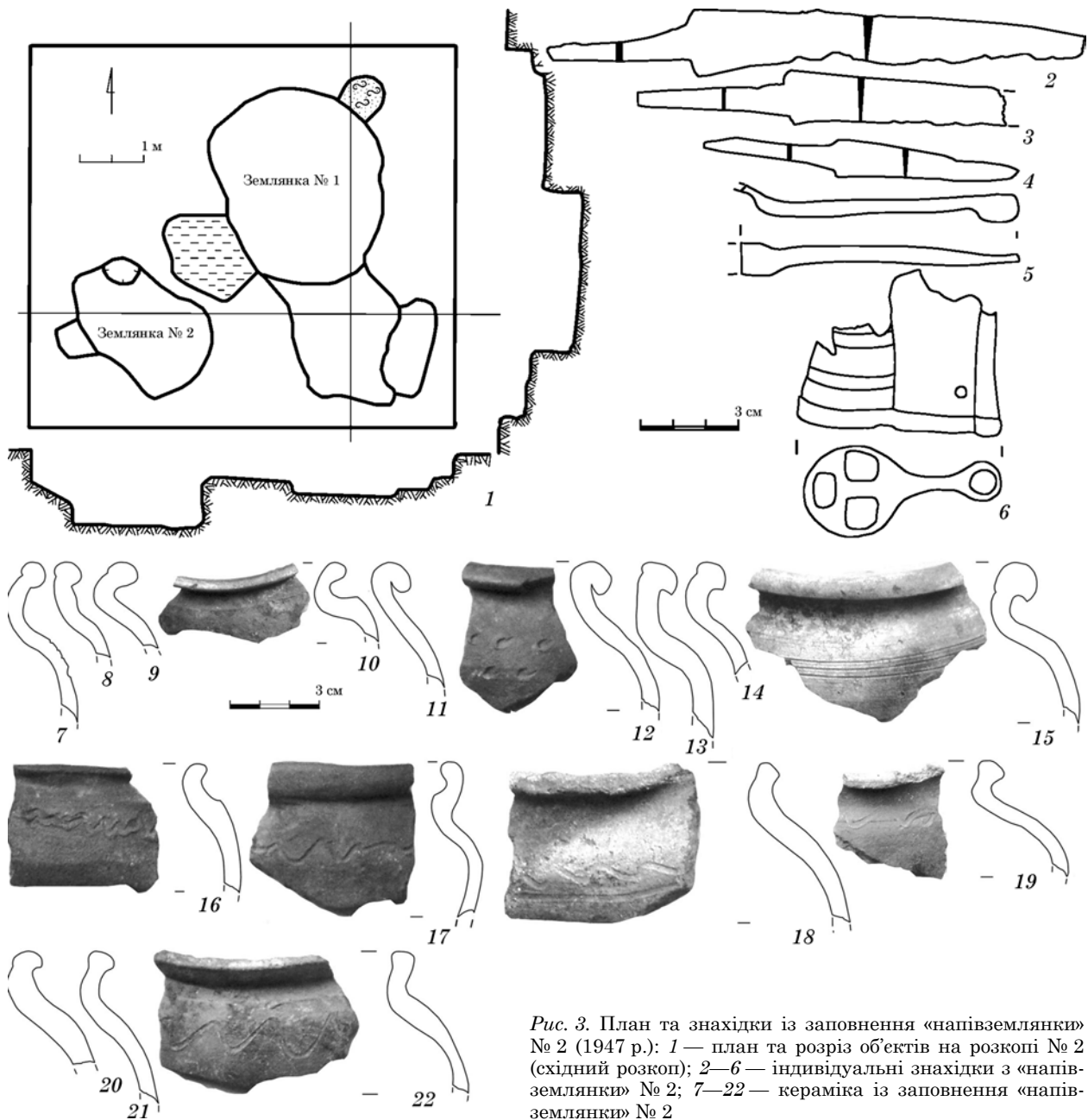

Рис. 3. План та знахідки із заповнення «напівземлянки» № 2 (1947 р.): 1 — план та розріз об'єктів на розкопі № 2 (східний розкоп); 2–6 — індивідуальні знахідки з «напівземлянки» № 2; 7–22 — кераміка із заповнення «напівземлянки» № 2

ни та обпалено до червоного кольору. На думку Г.М. Зацепної, досліджені опалювальні споруди датуються киево-руським часом і «могли використовуватись для якихось артільних потреб» (Зацепіна 1936, с. 52–54).

Із глибини 0,6–1,2 м від денної поверхні траплялися уламки посуду, що за зовнішнім виглядом нагадував давньоруський, але мав певні відмінності. Вінця такої кераміки мають потовщення краю у вигляді масивного валика. Верхній край заокруглений, з внутрішнього боку профільований виїмкою для покривки. Виготовлені вони із тіста зі значною домішкою середньозернистого піску та жорстви. Випал рівномірний, черепок на зламі одношаровий (рис. 1, 9–10). Кераміка датується другою половиною XIII — XIV ст. (Беляєва 1982, с. 76, 77).

Окрім того, знайдено уламок горщика із плавною шийкою, край вінчика оформлено у вигляді масивного валика, без борозенки під покривку

(рис. 1, 3). Таку кераміку С.О. Беляєва відносить до типу 2-II-A і датує кінцем XIII — XIV ст. (Беляєва 1982, с. 77).

Ділянка № 4 розташовувалась між ділянкою № 4 (1935 р.) та шурфом Ж (1935 р.) у північно-східній частині дитинця (Гончаров 1936, с. 1). Закладений розкоп розміром 40,0 × 5,0 м орієнтовано довгою віссю по лінії північ—південь і розбито на квадрати 5,0 × 5,0 м, з нумерацією із півдня на північ від 1 до 8 (Гончаров 1936, с. 2). Пізніше прирізали ще 8 квадратів у північному та північно-західному напрямку. Таким чином, на ділянці № 4 нараховувалося 16 квадратів розміром 5,0 × 5,0 м (Гончаров 1936, с. 4–18). У ході досліджень у кв. 16 «у верхньому шарі знайдено культурні рештки доби раннього феодалізму (уламки кераміки, скляні браслети, вироби із заліза та кольорових металів)» (Гончаров 1936, с. 36). Необхідно вказати, що біля північної стінки кв. 16, на глибині 0,5 м виявлено завал печини та битой

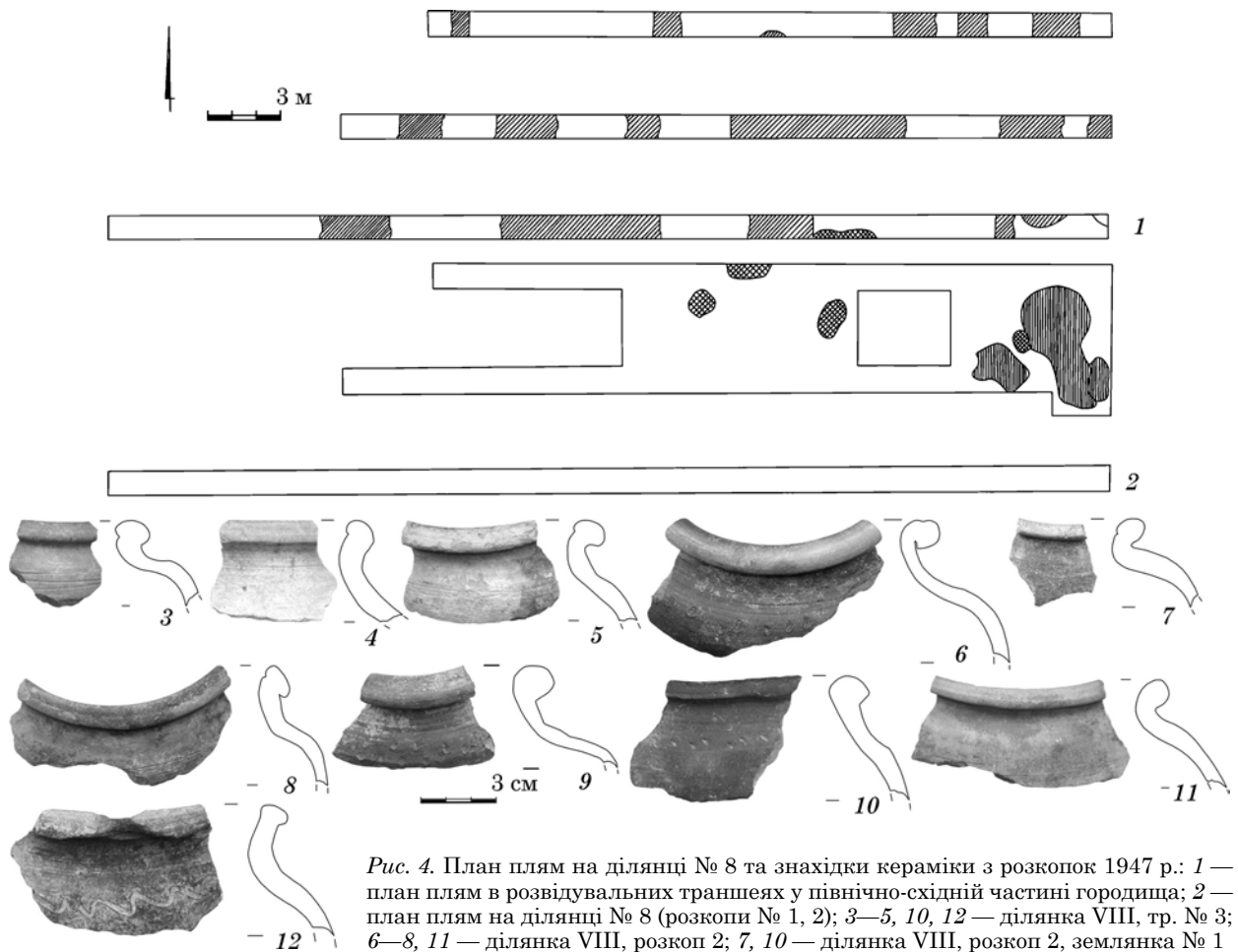

Рис. 4. План плям на ділянці № 8 та знахідки кераміки з розкопок 1947 р.: 1 — план плям в розвідувальних траншеях у північно-східній частині городища; 2 — план плям на ділянці № 8 (розкопи № 1, 2); 3—5, 10, 12 — ділянка VIII, тр. № 3; 6—8, 11 — ділянка VIII, розкоп 2; 7, 10 — ділянка VIII, розкоп 2, землянка № 1

плінфи. Автор припускає, що це залишки ковальського горна, хоча не виключено, що це рештки наземної житлової споруди, конструкцію якої не вдалося простежити. На південь від завалу досліджено житлову споруду розміром $2,5 \times 2,8$ м, частково заглиблену у материк (рис. 2, 1). У її заповненні зібрано велику кількість уламків глиняного посуду XI—XIII ст., кістки тварин, риб'ячу луску, шиферне пряслице, цвяхи, ножі тощо (Гончаров 1936, с. 38—43).

У кв. 16 на глибині 1,2—1,8 м від денної поверхні, ймовірно із завалу печини та битої плінфи, походять уламки кераміки, які за особливістю профілювання вінець датуються другою половиною XIII—XIV ст. (рис. 1, 2, 4, 5—8, 11—13). Умовно їх можна розділити на кілька типів: до першого відносяться фрагменти посуду з короткою, дещо відхиленою шийкою; вінцем, оформленим у вигляді масивного валика із борозенкою для покришки; другий тип складають фрагменти із короткою, дещо відхиленою шийкою; вінцем, оформленим у вигляді масивного валика; до третього типу належать уламки горщиків, які морфологічно нагадують кераміку X—XI ст., однак відрізняються за складом керамічного тіста. Датування такої кераміки є доволі широким і відноситься до другої половини XIII—XIV ст. (Беляева 1982, с. 76, 77).

Сьогодні важко робити однозначні висновки щодо датування досліджених матеріалів, адже значна кількість знахідок була втрачена, однак той факт, що із «завалу печини» походять матеріа-

ли як першої половини XIII ст., так і середини XIII—XIV ст., дозволяє припускати існування тут якогось комплексу (житлового або господарського призначення) золотоординського часу.

У 1947 р. експедицією Інституту археології АН УРСР продовжено дослідження городища літописного Вишгорода. Головний розкоп розмірами $52,0 \times 12,0$ м закладено у східній частині городища, на захід і на північ від нього знаходяться місця розкопок 1934—1937 рр. У ході робіт відкрито житлові та господарські споруди XI—XIII ст., а також доби пізнього середньовіччя (Довженко 1952, с. 17—19).

Найбільш цікаві та інформативні матеріали виявлено у північно-східній частині дитинця, де понад північним яром закладено три паралельні траншеї від західного краю городища на схід (розміри першої траншеї $28,0 \times 1,0$ м, другої — $32,0 \times 1,0$ м, третьої — $40,0 \times 1,0$ м) (рис. 4, 1). Потужність культурних нашарувань коливалася у межах 0,6—1,4 м в залежності від умов рельєфу. У двох місцях вдалося зафіксувати заглиблення культурного шару, саме тут розбили два розкопи (Довженко 1952, с. 24).

У першому (західному) розкопі на глибині 0,7 м від денної поверхні простежено яму невідомої форми та контурів діаметром 1,4 м (рис. 4, 2). Посередині залягав горілий прошарок, у трьох місцях — скупчення фрагментів печини. Заповнення об'єкту складалося з окремих шматків вугілля та уламків посуду давньоруського часу (Довженко 1952, с. 24).

У другому (східному) розкопі вже з глибини 0,7–0,8 м від денної поверхні траплялися фрагменти кераміки, яку умовно можна віднести до типів П-1-А, П-2-Б (за С.О. Біляєвою) і датувати другою половиною XIII — XIV ст. (рис. 4, 2, 6—8, 11).

За повідомленням В.Й. Довженка, на глибині 1 м від денної поверхні простежено контури двох ям від напівземлянкових приміщень (рис. 3, 1) (Довженко 1952, с. 23, 24).

Перша «напівземлянка» (3,1 × 2,2 м) заглиблена у материк на 0,6 м, орієнтована стінами за сторонами світу. Вхід до приміщення виявити не вдалося, але автор робить припущення, що він знаходився у південній частині, де зафіксовано незначне заглиблення (1,4 × 0,8 м), яке безпосередньо прилягало до стінки землянки. Його долівка знаходилася на 0,5 м вище від долівки напівземлянки № 1. Можливо, це залишки якоїсь господарської прибудови, щось на кшталт холодних сіней. Біля північно-східного кута прибудови розкрито рештку входу у вигляді східців шириною 0,20 м (Довженко 1947, с. 13, 14). За межами об'єкту, біля західної стіни, виявлено скупчення печини (рис. 3, 1) (Довженко 1952, с. 24). Ймовірно, досліджений котлован є рештками заглибленої частини наземної житлової споруди із господарською прибудовою у південній частині. На жаль, стратиграфічного розрізу ділянки здійснено не було, тому конкретніше говорити про характер або функціональне призначення споруди не можна.

У заповненні об'єкту зібрано численний археологічний матеріал: шматки печини, кістки тварин, фрагмент металевого предмету, уламок скляного браслету, фрагменти кераміки, датованої XIII ст. Звідси ж походять уламки посуду так званого архаїчного типу (за М.П. Кучерою), поширеного у другій половині XIII — XIV ст. (рис. 4, 7—10).

Друга «напівземлянка», розмірами 2,4 × 1,6 м, що знаходилася на південний захід від першої, орієнтована з північного заходу на південний схід. Долівка споруди щільно утрамбована, без слідів обмазки та обпалу, заглиблена у материк на 0,6 м. Стінки нечіткі і погано збереглися у неміцному рихлому піщаному ґрунті. У південному кутку зафіксовано скупчення печини, сліди попелу та вугілля, а також шматки «плиточної цегли» (залишки печі?). Посередині північно-західної стіни досліджено вхід до приміщення шириною близько 0,6 м із східцем, розташованим на 0,25 м вище рівня долівки (рис. 3, 1) (Довженко 1952, с. 25). Вірогідно, досліджений об'єкт є залишками наземної господарської споруди, що знаходилася біля житла і, можливо, становила з ним єдиний житловий комплекс.

У заповненні котловану знайдено велику кількість фрагментів кераміки, скляних браслетів, шиферне пряслице, 3 металевих ножа, уламок циліндричного замка, цвяхи, риболовний гачок, фрагмент точильного бруска, кістяну проколку.

Колекцію кераміки з «землянки» умовно можна розділити на дві хронологічні групи. До першої відносяться горщики з відігнутими назовні вінцями округлої форми, край яких загнутий до середини у вигляді валика (рис. 3, 7—9). Такий посуд датують XII — першою половиною XIII ст.

(Кучера 1986, с. 449, 450). Наприкінці XII — на початку XIII ст. поширення набуває ще один тип профілювання вінець — з масивним валиком із закраїнкою з внутрішнього боку та зрізаною зовні площиною (рис. 3, 13—15). До другого типу відносять кераміку так званого архаїчного типу. Такий посуд виготовляли на гончарному колі, у верхній частині могли прикрасити орнаментом у вигляді прямих ліній, хвиль, рідше — зубчастого штампю; вінця відігнуті назовні і зрізані по краю, рідше заокруглені. Склад тіста є своєрідною особливістю такої кераміки: глина із домішками піску та жорстви, на зовнішній та внутрішній поверхні наявні дрібні блискучі вкраплення (рис. 3, 16—22) (Оногда 2007, с. 70, 71). За матеріалами розкопок у Сокільцях, Києві, Білій Церкві, Житомирі та на інших пам'ятках Південної Русі такий посуд датують другою половиною XIII — XIV ст. (Кучера 1969, с. 174, 175; Беляєва 1982, с. 76, 77; Оногда 2007, с. 71). У незначній кількості зустрічаються також фрагменти горщиків із короткою, дещо відхиленою шийкою, з вінцями, оформленими у вигляді овального потовщення без борозенки для покриття (рис. 3, 11—12). За типологією С.О. Біляєвої, такий посуд датовано кінцем XIII — XIV ст. (тип П-2-Б) (Беляєва 1982, с. 77).

Знайдений у заповненні уламок циліндричного замка, який за новгородською класифікацією відноситься до типу В-П, датується кінцем XII — початком XV ст. (рис. 3, 6) (Колчин 1982, с. 162, 163). Деталлю замка може бути також фрагмент (інв. № 927) металевого виробу (рис. 3, 5).

Звідси ж походять уламки трьох ножів різного розміру. Перший зберігся майже повністю, довжина леза 12,5 см, руків'я — 4,5 см, ширина леза змінюється від 2,0 до 0,5 см (рис. 3, 2). Другий зберігся частково, довжина леза 7,0 см, руків'я — 4,5 см, ширина леза змінюється від 1,6 до 1,0 см (рис. 3, 3). Третій ніж у задовільному стані: довжина леза 5,8 см, руків'я — 4,0 см, ширина леза змінюється від 1,1 до 0,2 см (рис. 3, 4).

У інвентарній книзі подано перелік знахідок, відсутніх у колекції, що зберігається у Наукових фондах Інституту археології НАН України, а саме: п'ять фрагментів скляних гладких браслетів, шиферне пряслице, фрагменти залізних цвяхів, риболовний гачок, кістяна проколка та уламок точильного бруска (Довженко 1947а).

Загалом, зібраний археологічний матеріал, принаймні за інвентарним описом 1947 р., характерний для XIII ст., що дозволяє датувати описаний комплекс серединою — другою половиною XIII ст., можливо, початком XIV ст. Знайдені у заповненні скляні браслети, виробництво яких, на думку Ю.Л. Шапової, припинилося у середині XIII ст. (Шапова 1972, с. 173, 174), можуть бути датовані золотоординським часом. Такі висновки, узгоджуються із результатами розкопок М.А. Сагайдака на території колишнього Братського монастиря у Києві. Зокрема, у споруді XIV—XV ст. зібрано уламки кераміки, мідну поясну накладку та уламок скляного браслета; по вул. Сагайдачного, 18 (1991 р.) у споруді XIV—XV ст. знайдено кілька уламків скляних браслетів (Сагайдак, Сергеева 1992, с. 7). Ще одним свідченням датування виявленої споруди післямонгольським часом може бути факт використання плінфи для споруджен-

ня печі — такий технологічний прийом є типовим для пам'яток золотоординської епохи.

Таким чином, протягом 1936—1937 рр. та у 1947 р. розкопками Інституту історії матеріальної культури АН УРСР та Інституту археології АН УРСР у північно-східній частині городища вдалося зафіксувати археологічні матеріали та окремі об'єкти (можливо, житловий комплекс) другої половини XIII — XIV ст. Можливим буде припустити, що, незважаючи на монгольську інвазію, життя на городищі продовжувалося (передусім у північно-східній частині), тут існували окремі житлові та, можливо, виробничі комплекси.

Майбутні археологічні дослідження дозволять розширити наші уявлення стосовно історії літописного міста у золотоординський та литовський часи, з'ясувати масштаби та наслідки військової інвазії монголів для Вишгорода.

Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII — XIV вв. (по археологическим исследованиям). — К., 1982.

Гончаров В.К. Щоденник асистента Вишгородської археологічної експедиції 1936 р. / НА ІА НАНУ. — Ф. ПМК / Вишгород № 44

Довженко В.Й. Розкопки древнього Вишгорода / НА ІА НАНУ. — 1947/18.

Довженко В.И. Инвентарная опись находок Вышгородской археологической экспедиции в 1947 г. / НА ІА НАНУ. — 1947/18.

Довженко В.Й. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934—1937 рр. / НА ІА НАНУ. — Ф. Наук. Роб. № 309.

Довженко В.Й. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934—1937 рр. // Археология. — 1950. — Т. 3. — С. 64—91.

Довженко В.Й. Розкопки древнього Вишгорода // АП УРСР. — К., 1952. — Т. III. — С. 14—28.

Зацепіна Г.Н. Щоденник начальника розкопу ділянки № 1 1936 р. / НА ІА НАНУ. — Ф. ПМК / Вишгород № 46.

Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. — М., 1982. — С. 156—178

Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 174—181.

Кучера М.П. Керамика // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 446—455.

Оногда О.В. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу // Магістеріум. Археологічні студії. — К., 2007. — Вип. 27. — С. 70—74.

Повесть временных лет. — М.; Л., 1950. — Т. 1.

Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — Біла Церква, 2009.

Сагайдак М.А., Сергеева М.С. Отчет об исследованиях Подольской экспедиции в зоне фундаментов здания

Поварни XVII—XVIII вв. на территории бывшего Братского монастыря / НА ІА НАНУ. — 1992/30.

Шовкопляс Г.М. Вишгород і його замовчувані дослідники // АДУ 1994—1996 рр. — К., 2000.

Щанова Ю.Л. Стекло Киевской Руси. — М., 1972. — С. 173, 174.

К. М. Капустин

ВЫШГОРОД В ЗОЛОТООРДЫНСКОЕ ВРЕМЯ (по материалам раскопок 1936—1937, 1947 гг.)

На протяжении 1934—1937, 1947 гг. экспедицией Института археологии АН УССР проводились археологические раскопки на городище летописного Вышгорода (под руководством Т.М. Мовчановского и В.И. Довженка). В ходе работ были собраны материалы как древнерусского, так и золотоординского времени. В частности, в северо-восточной части городища удалось зафиксировать культурные слои и отдельные объекты (жилище и хозяйственную постройку в раскопе № 2), датируемые серединой XIII—XIV вв. В их заполнении собрано большое количество фрагментов керамики, металлических изделий, стеклянных браслетов и т.д. Полученные результаты указывают на существование на территории городища (в его северо-восточной части) небольшого поселения середины XIII—XIV вв.

К. Н. Капустин

VYSHGOROD IN THE PERIOD OF GOLDEN HORDE (according to materials of excavations of 1936—1937 and 1947)

Over a period of 1936—1937 and 1947 as well, the scientific expedition of Institute of Archaeology of the Academies of Sciences of the Ukrainian SSR had been carrying out archaeological excavations on the site of ancient settlement of annalistic Vyshgorod (under the direction of T.M. Movchanoskiy and V.Y. Dovzhenok). There were collected the materials both of Old Russian and Golden Horde period while researching. Particularly, in the Northeastern part of the ancient settlement they succeeded to record occupation layers and separate objects (namely dwelling and support structures in the excavation № 2), dated to the middle of XIII—XIV century. The large amount of ceramics, ironworks, glass bracelets, etc. were collected in their filling. The received results specify the existence of a small settlement dating back to the middle of XIII—XIV century in the territory of ancient settlement (in its Northeast).